

Un pactisme ascendent: la Catalunya del segle XVI

Quan la vaig conèixer, cap a l'inici de la dècada del 1980, en un curs de doctorat de la Universitat de Barcelona, Eva Serra era encara l'estudiosa per excel·lència del règim senyorial i de la història agrària de la Catalunya moderna, arran sobretot de la seva gran recerca sobre la baronia dels Sentmenat, publicada (després de molt esperar) sota el títol *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII cap a la darrerria d'aquells anys vuitanta*.¹ Els estudiants d'aquell curs de doctorat també en coneixíem, és clar, els treballs que posaven en qüestió la interpretació de la Sentència arbitral de Guadalupe (1486) elaborada per Vicens Vives i tota la polèmica subseqüent.² I, encara que no fóssim uns agraristes de vocació, a tots plegats ens havia interessat molt un article seu sobre els rendiments agrícoles a la Catalunya de mitjan segle XVII, que havia estat elaborat mitjançant les oportunes o inevitables sèries de delmes i l'innovador recurs al llibre de notes d'un pagès del Collsacabra, en Joan Guàrdia.³

Però amb l'arribada de la dècada dels noranta, i més o menys en consonància amb el 350è aniversari de la Guerra dels Segadors (1640), la producció historiogràfica de l'autora va experimentar un tomb considerable: un gir polític, tal com en diríem ara, i no pas perquè l'estudi del feudalisme català o del desenllaç del conflicte remença no fossin, és clar, una faceta obligada de la història dita política

1. Eva SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII: Baronia de Sentmenat 1590-1729*, Barcelona, Crítica, 1988. Cal recordar que en aquella època aquesta mena de monografies acostumaven a dur la intitulació inversa, és a dir, *Senyors i pagesos...*, la qual cosa era ja tota una declaració d'intencions del tarannà de l'autora.

2. Eva SERRA, «El règim feudal català abans i després de la Sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques*, núm. 10 (1980), p. 17-32.

3. Eva SERRA, «Consideracions entorn de la producció i la productivitat agrària de la Catalunya del segle XVII», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1 (1978), p. 120-153.

(amb monarques i oficials reials pel mig i amb una classe dominant al capdavant), sinó perquè, ara, aquest objecte d'estudi ja no era només implícit o indirecte.⁴ Aquest viratge es pot datar, i concretar, em penso, arran de la seva (llarga) contribució de l'any 1991 a un volum col·lectiu, ideat per Josep Fontana i consagrat a l'estudi de la revolta del 1640 i el seu context.

En aquell text, explícitament intítulat «1640: una revolució política. La implicació de les institucions», Eva Serra feia un repàs detallat de tots aquells contenciosos (o dels «llargs precedents», tal com figura al títol del primer epígraf) que haurien preparat, a parer seu, el camí cap a la revolta, a saber: les contrafaccions (moltes), els «plets de sobirania», el debat de la Constitució de l'observança, les tensions amb la Inquisició, la reforma del General, els quints i els allotjaments. Però en aquest text, i de manera menys convencional, l'autora també hi subratllava elements com ara el paper —determinant— de les institucions catalanes i la seva actuació; la forja d'un constitucionalisme «resistencialista», fet de jurisprudència, teologia (com no podia ser altrament) i alguns tocs republicans o quasi, i el protagonisme, al costat dels «segadors» i el poble menut, d'una «noblesa de la terra».⁵

Ben entès, no era un text «revisionista» qualsevol, sinó més aviat tot un veritable programa historiogràfic, presentat en forma narrativa i, fins i tot, entre línies, que s'aniria desplegant i acomplint en els anys següents. D'una banda, mitjançant l'edició de fonts, tan descurada d'ençà de Vicens Vives, com ara els opuscles i alguns tractats polítics de la Guerra dels Segadors (un altre encàrrec de Josep Fontana).⁶ I, sobretot, mitjançant l'edició crítica dels processos dels braços de corts, acompanyada dels pertinents estudis introductoris, algun dels quals, tot s'ha de dir, va encendre alguns sectors de la història del dret (tot plegat, per haver suggerit, l'autora, que «abans del sistema constitucional democràtic, van existir d'altres maneres de vehicular la pluralitat sociopolítica».⁷ D'altra banda, aquell

4. Igualment influent en aquest nou enfocament va ser, em fa l'efecte, la coneixença i la publicació del llibre de Víctor FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, Eumo, 1987; un llibre molt elogiat, sempre, per Eva Serra.

5. Eva SERRA, «1640: una revolució política. La implicació de les institucions», a Eva SERRA *et al.*, *La revolució catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, 1991, p. 3-65. Reeditat a Eva SERRA, *La formació de la Catalunya moderna (1640-1714)*, Barcelona, Eumo i Institut d'Estudis Catalans, 2018, p. 113-188.

6. En edicions no crítiques. El primer volum d'*Escrits polítics del segle XVII* va ser *Notícia Universal de Catalunya*, de Francesc Martí Viladamar, a cura de Xavier Torres, Barcelona i Vic, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i Eumo, 1995, el qual va ser objecte d'una aspra ressenya a les pàgines de *L'Avenç*, en què s'acusava el curador de voler promoure «un pensament protonacionalista». La decisió editorial d'ometre les fonts i citacions d'autoritat dels textos en qüestió potser els va fer més llegidors, però també menys exactes.

7. Ben mirat, allò que degué neguitejar els seus detractors potser va ser la frase antecedent, prou contundent, tal com era habitual en l'autora, que diu: «En aquests mateixos segles, la monarquia va ser la barrera més important del desenvolupament polític de la societat.» Vegeu *Cort General de Montsó (1585)*:

programa historiogràfic també es va anar omplint de contingut mitjançant els estudis oportuns, ja fossin de la mateixa autora⁸ o, si més no, tal com veurem més avall, induïts per ella mateixa.

EL GIR POLÍTIC

Les raons d'un viratge com aquest no són senzilles, segurament. I potser es poden explicar més i millor en clau de present (l'Espanya autonòmica dels darrers anys vuitanta) que no pas de passat. Si més no, i pel que fa a les eventuals claus historiogràfiques, la mateixa autora va deixar-ne algunes pistes a la «Introducció» que va escriure en l'esmentat volum col·lectiu. Allà s'hi pot llegir, efectivament, que el «pèndol de la historiografia» europea havia fet que en els últims anys s'hagués prestat molta atenció a les revoltes rurals de l'època moderna; i això, diu, les havia «alliberat» de força interpretacions artificioses o fora de context. Per contra, «el paper de les institucions polítiques» (o «cossos intermedis») del mateix període i, en particular, el seu enfrontament amb les grans monarquies del moment (l'anomenat Estat modern) no hauria rebut, segons l'autora, ni la mateixa consideració ni el mateix tractament. Tot al contrari: «La historiografia [europea], en centrar l'atenció en la formació d'un nou sistema de poder, ha tendit a convertir molts conflictes institucionals en esdeveniments perifèrics i subalterns d'aquest nou sistema, deformant la lògica social i política del “vell” marc institucional.»⁹

Aquesta (falta de) perspectiva, tal com continuava l'autora, condicionava la interpretació de la revolta catalana de 1640, però també —i això no era pas menys negatiu— tota la història política del període precedent. Fins aleshores, deia, les interpretacions de la «rebellió» de 1640 acostumaven a separar, o fins i tot a contraposar, el seu caràcter institucional, assimilat tot sovint a una mera «revolta aristocràtica» o *frondista*, i la vessant social del conflicte, que es prenia com a sinònim de revolta rural o fins i tot de lluita de pobres contra rics (tal com feia Elliott en el seu influent estudi *La revolta dels catalans*). En resum, dues línies paral·leles que no es trobaven mai. Per mirar de mostrar tot el contrari, és a dir, la simbiosi entre una i altra revolta, calia, tal com adduïa, no només reexaminar a fons els fets puntuals de 1640, sinó retrocedir en el temps, tirar enrere, i resseguir tot aquell procés mitjançant el qual les institucions catalanes (la Diputació i les Corts) anaren «preparant el terreny» i acabaren per convertir les queixes conjunturals en

Montsó-Binèfar: Procés familiar del braç reial, a cura de J. M. Bringué *et al.*, sota la coordinació i un estudi introductor de l'Eva Serra, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, 2001, p. iv.

8. Vegeu un recull d'aquests treballs a Eva SERRA, *La formació...*

9. Eva SERRA, «Introducció», a Eva SERRA *et al.*, *La revolució...*, p. vii-xix (citació, p. x).

exigències constitucionals, i els greuges subsequents en «una dimensió política nova».¹⁰ Mirem, doncs, cap enrere.

El procés alludit per Eva Serra en aquell escrit es pot descriure, ni que sigui a títol orientatiu, com la gestació d'una (nova) identitat política, a saber, la de *la terra*. O, en un llenguatge més jurídic o específic, la *província*, és a dir, un territori amb un dret distintiu. Quan i com va començar una identitat semblant fa de mal dir, probablement. Se'n pot trobar l'origen (o la llavor, si no es vol ser tan optimista) en els pactes (mítics o reals) amb Carlemany, tan invocats el 1640, però també a la darrereria del segle XVI; en les Corts de 1283, data convencional de naixement del pactisme català; o en la Constitució de l'observança («Poc valria...») de l'any 1481, que venia a dir que no tenia cap sentit fer normes d'obligat compliment per a tothom si el monarca i els seus oficials no les complien al seu torn. Són diferents moments (sobretot, els dos darrers) d'entesa (si més no, pragmàtica) entre la institució monàrquica i una comunitat política encarnada per aquells estaments (la noblesa, l'Església i el patriciat urbà) que comptaven políticament.

Tanmateix, la distinció entre el rei i la terra es fa més evident que mai justament en circumstàncies inverses, és a dir, en moments de crisi o de canvis dinàstics, quan la cosa pública trontolla. Perquè és aleshores quan les persones fictes del rei i de la terra es distingeixen més nítidament i fins es poden dissociar i tot. O quan, per dir-ho en el llenguatge corporatiu de l'època, el cap ja no apareix (tan) unit als membres. N'hi ha un parell de moments, d'aquesta mena: l'un, l'anomenada Guerra Civil catalana de mitjan segle XV (1462-1472), que començà com una guerra entre la Diputació i Joan II, i l'altre, la incorporació del Principat, com una *província* més, dins l'àmbit de la monarquia composta de la casa d'Àustria (1519), a principis del segle XVI. I en tots dos, el paper de les institucions va ser, efectivament, decisiu.

UN ALTRE SEGLE XVI

Eva Serra no va «revisitar» gaire el conflicte de mitjan segle XV —un assumpte, de fet, ben poc reexplorat per la historiografia després dels Sobrequés, pare i fill.¹¹ Probablement, per falta de temps i no pas de ganes; no debades, l'accidentada trajectòria bèl·lica i política d'aquells anys s'endevina com una font d'experiències clau (si no com un veritable «lloc de memòria») en la història secular del

10. Eva SERRA, «Introducció», a Eva SERRA *et al.*, *La revolució...*, p. X-XI.

11. Santiago SOBREQUÉS VIDAL i Jaume SOBREQUÉS CALLICÓ, *La Guerra Civil catalana del segle XV*, Barcelona, 2a ed., Edicions 62, 1987, 2 v., amb estudis específics no solament sobre el conflicte, sinó també sobre la noblesa del nord-est català o la qüestió remença.

pactisme català: només cal recordar que el text d'una de les missives d'aquell enigmàtic capità general de l'exèrcit cristià de 1640 preconitzava justament una resolució del conflicte (ara amb Felip IV) en la línia de la Pau de Pedralbes de 1472 (el primer article de la qual deia que ningú no havia estat rebel).¹² Per contra, les reiterades incursions d'Eva Serra en la història del segle XVI català, a vegades en assajos i treballs de síntesi de cronologia força més àmplia, en capgiraren substancialment tant la perspectiva que aleshores estava en voga com la interpretació establerta. Aquesta relectura del període es pot sintetitzar en tres grans eixos, a saber:

a) La (diguem-ne) deslocalització de la història política de la Catalunya del cinc-cents, fins aleshores massa focalitzada, probablement per inducció de Vicens Vives, en la figura i l'actuació del lloctinent general del Principat i la cancelleria virregnal (tal com mostraven els treballs de Joan Reglà).¹³ No cal dir que aquesta era una mirada molt esbiaixada dels esdeveniments i que calia, si més no, contrastar-ne els resultats amb l'estudi de la documentació paral·lela i generada tant per la Diputació del General (registres de deliberacions, lletres trameses, dietaris, etc.) com per les Corts catalanes (els processos familiars de braços), no gens explotada encara. Incidentalment, deixeu-me dir, a més, que aquesta documentació també projecta una llum prou diferent sobre alguns altres fenòmens coetanis, com ara el bandolerisme, i en particular sobre alguns reputats «senyors bandolers» del moment, com ara Alexandre d'Alentorn (un vell conegut meu), el qual, a més de bandolejar, també era, quan calia, un pactista de pedra picada.¹⁴

b) La descentralització de la història política de la Catalunya del segle XVI. Deia «la Diputació i les Corts» perquè Eva Serra no va prestar una atenció comparable al paper de la ciutat de Barcelona i al seu Consell de Cent; potser per reacció metodològica davant la gran obra de Vicens Vives, sobre la Barcelona de Ferran II;¹⁵ o simplement perquè no observava (a diferència d'altres autors) cap contradicció o dissonància entre unes institucions i unes altres, les urbanes i les de la terra. En part, perquè unes i altres presentaven una base interestamental prou semblant o intercanviable. Dit d'una altra manera, el govern urbà i el govern del país es trobaven en mans d'un grup d'elits polítiques el perfil sociològic de les quals corresponia en tots dos casos al del «militar barceloní», per utilitzar

12. Xavier TORRES, «Eco profético y angelología política en la revuelta catalana de 1640», *e-Spania* (juny 2015), p. 1-14.

13. Joan REGLÀ, *Felip II i Catalunya*, Barcelona, Aedos, 1956 (virregnat de Diego Hurtado de Mendoza); Joan REGLÀ, *Els Virreis de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1956.

14. Eva SERRA, «1640: una revolució política. La implicació de les institucions», a Eva SERRA *et al.*, *La revolució...*, nota núm. 20.

15. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona: 1479-1516*, Barcelona, Tipografia Emporium, 1936-1937, 3 v.

una altra fórmula de Vicens Vives, és a dir, aquell híbrid de noblesa mitjana i burgesia mercantil en ascens, que J. S. Amelang retrataria detalladament anys després i que Eva Serra acostumava a presentar com una suma de noblesa de la terra, ciutadania honrada i menestralia ascendent.¹⁶ Sigui com sigui, el resultat va ser una certa «desbarcelonització» o una millor descentralització de la història política del segle XVI català. Posats a fer, Eva Serra sempre es va interessar més per alguns exponents de la noblesa de la terra (com ara els Guimerà i la seva parentela)¹⁷ que no pas pel patriciat urbà, mentre que, territorialment, sempre va tenir ben present el conjunt del país abans que no pas les soles vicissituds de la capital.

c) La renovació interestamental de les institucions en el decurs dels segles XVI i XVII va ser precisament una altra de les «potes» del seu capgirador argument. I això no solament per la significació intrínseca del fenomen, és a dir, la «democratització» o mobilitat social relativa que suposava en el temps i en l'espai (això vol dir, respecte de l'època medieval i també en comparació amb d'altres contextos polítics del període), sinó sobretot perquè aquella obertura o osmosi interestamental hauria estat el veritable secret de la renovada força de les institucions i en particular de la Diputació de l'època moderna: molt diferent, en suma, de la seva predecessora medieval, tal com ja aventurava Eva Serra i tal com els treballs ulteriors de Pérez Latre (en origen, una tesi doctoral tutoritzada per Eva Serra) no van fer sinó confirmar àmpliament. La Diputació del segle XVI, efectivament, «fa país» i vertebrava el territori en una escala probablement inèdita i per les vies més diverses: a través de la xarxa fiscal, encarregant històries de Catalunya, fent elaborar un primer mapa del Principat, promocionant el culte de sant Jordi, etc.).¹⁸ També incidentalment, i com és ben sabut, aquesta idea del «potencial democratitzador» de les institucions catalanes, estroncat pel desenllaç de la Guerra de Successió, no sempre ha estat ben entesa ni acceptada de grat (en part, perquè una vulgarització no sé si interessada n'ha estafat el fons i la forma), però si es llegeix la conferència que Eva Serra va pronunciar a l'Ajuntament de Barcelona l'any 2015, en commemoració de l'Onze de Setembre, plena de cauteles, el lector pot arribar a la conclusió que potser no n'hi ha per tant.¹⁹

16. James S. AMELANG, *La formación de una clase dirigente: Barcelona 1490-1714*, Barcelona, Ariel, 1986.

17. Eva SERRA, «Els Guimerà, una noblesa de la terra», *Recerques*, núm. 23 (1990), p. 9-36.

18. Miquel PÉREZ LATRE, *La Generalitat de Catalunya en temps de Felip II: Política, administració i territori*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2004; Miquel PÉREZ LATRE, *Entre el rei i la terra: El poder polític a Catalunya al segle XVI*, Vic, Eumo, 2004; Miquel PÉREZ LATRE, «L'arrelament de la Diputació del General. Pàtria i vertebració política a finals del cinc-cents», a Joaquim ALBAREDA *et al.*, *Del patriotisme al catalanisme*, Vic, Eumo, 2001, p. 31-50.

19. Eva SERRA, «La potencialitat democràtica de la Catalunya històrica», a Eva SERRA, *La formació...*, p. 277-294.

Tot plegat ajuda a explicar com s'arribà a les Corts de 1585, quan els ministres reials titllaren de quasi *repúblics* els estaments catalans, i la conflictivitat dels anys 1588-1592.²⁰

UN PACTISME ASCENDENT

En resum, Eva Serra tenia una visió ben allunyada, i sobretot força menys pessimista, que la prevalent fins aleshores, quan encara cuejaven els estereotips historiogràfics de la «decadència» i la tesi, associada a l'anterior, sobre la «desnacionalització pacífica» (i després, violenta) de la Catalunya dels primers Àustria o de l'endemà mateix del Compromís de Casp (1412).²¹ Per descomptat, *desnacionalització*, igual com el seu antònim, *nacionalització*, és un terme que la historiografia actual, molt sensible amb les qüestions de concepte i de vocabulari, no trobaria gaire escaient. *La terra*, en el millor dels casos, no era pas una nació en el sentit modern o (valgui la redundància) nacionalista de la paraula, sinó una col·lectivitat que es definia (i es singularitzava) per uns drets distintius, i no pas per una idiosincràsia ètnica o cultural.²² Ara, si allò que Soldevila volia dir en parlar de desnacionalització era que després de Casp o després de l'entronització dels Àustria la identitat catalana —o una identitat política distinta dintre d'una monarquia composta— havia anat minvant en el decurs del temps, la conclusió, a hores d'ara, seria més aviat la contrària: va ser precisament en aquest període quan les institucions catalanes van mantenir, o fins i tot van augmentar, el seu pes polític; la qual cosa es pot interpretar com una mena de pactisme ascendent abans que no pas el contrari. Si ara sabem que no hi hagué decadència econòmica a la Catalunya del segle XVI,²³ ara també podem dir, després dels treballs d'Eva Serra i els seus col·laboradors, que tampoc no n'hi va haver de política, de decadència.

XAVIER TORRES

20. Jon ARRIETA, «La disputa en torno a la jurisdicción real en Cataluña (1585-1640): de la acumulación de la tensión a la explosión bélica», *Pedralbes*, núm. 15 (1995), p. 33-93.

21. Ferran SOLDEVILA, *Història de Catalunya*, vol. II, 2a ed. (rev. i ampl.), Barcelona, Alpha, 1962-1963, cap. XXVII-XXIX.

22. Xavier TORRES, «Identitat i vocabulari: nació, terra i pàtria a la Catalunya dels Àustria», *Pedralbes*, núm. 23-I (2003), p. 41-58.

23. Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña: 1550-1640*, Madrid, Alianza, 1998.